

ABDULLAJON AKMATALIYEV,
*Qirg'iz Respublikasi Fanlar akademiyasi,
Chingiz Aytmatov nomidagi Til va adabiyot instituti direktori,
akademik*

SULTON RAYEVNING ADABIYOTDAGI TO'POLONI

Annotatsiya: So'nggi yillarda yozuvchi Sulton Rayevning asarlari dunyoning turli tillariga tarjima qilinmoqda, bahs-u munozaralarga sabab bo'lmoqda. Sulton Rayev asarlarini tadqiq qilgan adabiyotshunolar yozuvchining o'ziga xos uslubi, ohangi, voqelikka yangicha munosabati mavjudligini urg'ulashmoqda. Ushbu maqolada Sulton Rayevning dunyoning ko'plab tillariga tarjima qilingan "Janjaza" va "To'fon" romanlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Adabiy tur va janrlar, roman, yangicha talqin, modernizm, postmodernizm, kulgu san'ati.

SULTAN RAYEV'S LITERARY REBELLION

Annotation: The works of the late writer Sultan Rayev are being translated into different languages of the world, causing controversy and debate. Literary critics who have studied the works of Sultan Rayev emphasize the writer's unique style, tone, and new attitude to reality. Three articles discuss Sultan Rayev's novels "Janjaza" and "Tufon", which have been translated into many languages of the world.

Keywords: Literary types and genres, novel, new interpretation, modernism, postmodernism, the art of humor.

So'nggi paytlarda Sulton Rayevning yozuvchilik faoliyatiga oid yangiliklar tez-tez chiqib turibdi [8; 9; 10]. Uning asarlari turli tillarda chop etildi, taqdimot marosimlari o'tkazildi, falon mukofotga sazovor bo'ldi, falon mukofot topshirildi degan ma'lumotlarni tel-radio va internet manbalari orqali eshitib, tez-tez xabardor bo'lib turamiz yoki uchrashganimizda o'z og'zidan eshitib qolamiz.

Vatandoshimiz, millatdosh yozuvchimizning bu ijodiy yutuqlari, albatta, qirg'iz madaniyati, adabiyoti va teatri uchun faxrlidir. Sulton Rayevning, ayniqsa, so'nggi ikki romani – "Janjaza", "To'fon" haqida o'quvchilar mendan ham: "O'qidingizmi, Sizning fikringiz qanday? Avvalgi (ya'ni, bungacha bo'lgan qirg'iz adabiyotidagi) asarlardan butunlay boshqacha-ku?..." – deb so'rab qolishadi. "O'qidim. Ha, boshqacha ekan. Jamiyat o'zgarib, zamon boshqacha bo'lib ketmayaptimi?!" – deb qo'yaman. Lekin o'zim o'ylanib qolaman: "bugungi zamon ijodga qanday ta'sir ko'rsatayapti, milliy adabiyotimiz rivojiga yana qanday o'zgarishlar olib kelarkin".

Hozirgi kitobxonlar orasida adabiy kitob o'qishni ko'proq odat qilgan, katta avlod, biz, bizdan keyingi o'rta avlod hayot manzarasini hayotning aynan o'ziga o'xshash shaklda tasvirlash metodiga tayangan realizm, sotsrealizm estetikasining asosiga yondoshgan holda tarbiyalanib kelganimiz. Bugungi kunda esa adabiyot, teatr, tasviriy san'atda shartli-ramziy voqealar va obrazlardan foydalangan asarlar, manzaralar kitobxon va tomoshabinlarning e'tiborini ko'proq o'ziga jalb etayotgandek go'yo...

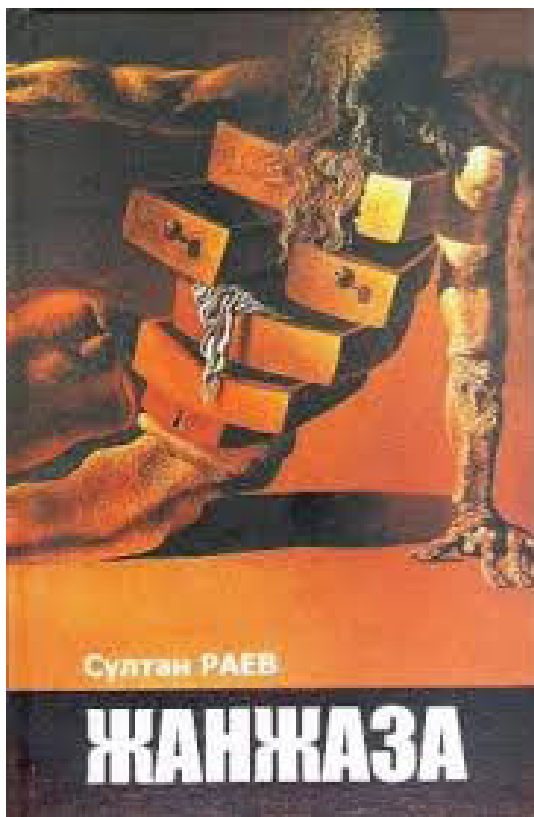
Mustaqillikdan keyingi jamiyatdagi ijtimoiy o'zgarishlar odamlarning ongiga anchagina o'zgarishlarni olib kirib o'z ta'sirini ko'rsatdi, siyosiy, axloqiy-etik, estetik ideallar va qadriyatlar borasida ham sezilarli burilishlar yuz berdi. Shunday o'zgarishlarga muvofiq milliy adabiyotimizda ham yangiliklarning bo'lishi tabiiy hol. Postmodernistik uslubda yozilgan S.Rayevning ikki romani – mana shu o'zgarishlarning yaqqol namunasi.

Sobiq sho'ro davrida modernistik san'at turlari, postmodernizm namunalari haqida gap ketganda, bunday hodisa kapitalistik jamiyatdagi ma'naviy inqiroz holatiga bog'liq insonga va kelajakka ishonchsizlikdan kelib chiqqan degan kabi tushuntirishlar bilan olib borilganini eslayman... Bunday qarashning ham o'z mantiqi bo'lgan ekan, keyin albatta, adabiyot va san'atdagi yangiliklarning, yangilanishlarning bundan tashqari tarixiy-ijtimoiy, tarixiy-falsafiy, adabiy-estetik jihatdan ham bir qator sabab va shartlari mavjud. Hozirda bizga tabiiy, odatiy tuyulgan, oddiy insonlarning hayotini aynan hayotdagidek tasvirlagan realistik uslub ham o'z vaqtida xudolar, payg'ambarlar, mifologik voqea, qahramonlar, botirlar, shohlar, mo'jizaviy voqealar haqida badiiylashtirib hikoya qilish odatlarini keyinchalik badiiy ijodning talabiga javob bermaydigan yanglishlik, yangilik sifatida qabul qilingan emasmi. Realizm davridan keyin jahon adabiyotida modernizm, undan so'ng postmodernizm degan hodisa o'rin ola boshladi. Har bir yangilanish kitobxonlar tomonidan avvaliga qandaydir bir g'ayri, o'rgana olmagan holda ma'lum darajada shubhalanishlar bilan qabul qilindi.

G'arb adabiyotining ta'siri ostida postmodernizm hodisasining ayrim unsurlari ancha yillar oldin Qubatbek Jusubaliyev asarlarida sezilgan bo'lsa-da, qirg'iz adabiyotiga u Sulton Rayevning "Janjaza", "To'fon" romanlari bilan chinakamiga kirgandek tuyuladi [8; 9]. (Bir necha yil avval "Janjaza" asari asosida bo'lsa kerak, Qirg'iz Milliy teleradio kompaniyasi zalida Chingiz og'a bilan birgalikda, adashmasam "Uchur" teatri qo'ygan spektaklni ko'rgan edik. O'shanda men uni ilk bora hayrat bilan qabul qilganman).

Postmodernizm – bu ikkinchi jahon urushi olib kelgan falokatlardan keyingi ilm-fanga, din kuchiga, ma'rifatli jamiyatning vijdon-iymoniga bo'lgan ishonchning so'nishi, porloq ideallarni tuman bosgan, tarqoq holdagi ijtimoiy-psixologik vaziyatdan kelib chiqqan yangicha dunyoqarash, yangi badiiy uslubdir. Albatta, bu postmodernistik yangi dunyoqarash olamni butunlay qamrab oldi yoki to'liq qamrashi kerak edi, degan gap emas. Postmodern davrida ham undan oldin yuzaga kelgan romantizm, realizm, modernizm badiiy uslub sifatida o'z dolzarbligini yo'qotmay saqlab qolaveradi. Postmodernizm esa o'zining inqirozli tabiatiga qaramay, jamiyatning ijtimoiy-psixologik rivojlanishi talabiga muvofiq yangi g'oyaviy-estetik imkoniyatlarni ochdi.

Postmodernizmning asosiy quroli – masxara, istehzo, parodiya. U tarixiy va ijtimoiy hodisalarni umumlashtirib qamrab olgan asosiy izoh va talqinlarga (metanarrativlarga), "universal haqiqat", "ratsionallik" degan tushunchalarga ishonchsizlik bilan qaraydi. Tarixga, tarixiy voqealarga, tarixiy shaxslarga murojaat qilsa, ularga shubhali masxara, kinoyali hazil bilan munosabatda bo'ladi. Bunday munosabat insoniyat jamiyatining rivojlanish yo'lining muqarrar progressivligiga ishonchsizlik oqibatidan kelib chiqqan. Post-

modernizmga xos mana shunday va boshqa bir qator hodisalarni biz Sulton Rayevning “Janjaza”, “To‘fon” romanlarida uchratamiz [8; 9].

“Janjaza” romanining qahramonlari yetti nafar: Imperator, Tais Afinskaya, Lir, Chingizxon, Kleopatra, Iskandar Zulqarnayn, Qo‘zichoq. Qahramonlarning ko‘pchiligining nomi darrov tarixda mashhur shaxslarning qiyofasini eslatadi. Ular haqida necha-necha tarixiy rivoyatlar, badiiy asarlar yozilgan, ko‘plab filmlar suratga olingan. “Sulton Rayev ularni takrorlamaydimi?” degan o‘rinli savol tug‘ilishi mumkin. Yo‘q takrorlamaydi. S. Rayevning qahramonlari na g‘oyaviy, na badiiy jihatdan bo‘lmasin, ularning birontasiga yaqinlashmaydi. Uning qahramonlari o‘sha tarixiy shaxslarning o‘zi emas, balki ularning gunohlariga qarab joni jazo chekib, bir jonzotdan ikkinchisiga ko‘chib yurib, oxir-oqibat bugungi “ruhiy shifoxona bemorlari” tanasidan joy olgan “qahramonlardir”. Ular ruhiy shifoxonadan qochib chiqib, Muqaddas joyga borib ibodat qilib, gunohlardan xalos bo‘lib, jannatga chiqamiz deganlar. Ovsarlar, masxarabozlar, ataylab axmoq bo‘lib ko‘ringanlar, shaxsiyatning ikkiga bo‘linishiga duchor bo‘lganlar (раздвоение личности) va “Janjaza”ning qahramonlari kabi “telbalar” – postmodernizmga eng ko‘p uchraydigan qahramonlardir. Bunday qahramonlar dunyoning ziddiyatliligi va absurdligini tanqid qilish, masxaralash, ijtimoiy hodisalarning ratsional tafakkur ochib bera olmagan yashirin, soyali jihatlarini ko‘rsatib beruvchi ko‘zgu, qulay vosita sifatida qo‘llanadi.

“Muqaddas yer” g‘oyasini ko‘tarib, telbalarni boshlab chiqqan qahramon – Imperator. Bu qahramon Chingizxon yoki Iskandar Zulqarnayn kabi tarixiy muayyan asl prototipga ega emas. “Imperator” deb shartli umumiy nom berilgan bo‘lsa-da, u davlat boshqaruv hokimiyatining umumlashgan obrazi sifatida emas, balki diniy-ruhoniy yetakchi shaxslarning timsolini o‘zida mujassamlashtirgan obrazdir. Boshqacha aytganda, Imperator obrazining asl manbaida Bibliyaning qahramonlari Moisey bilan Iisusning prototipi yotadi. Moisey yahudiy xalqini “Muqaddas yerga olib boraman” deb qirq yil sarson qilgan bo‘lsa, Imperator ham o‘z sheriklari bilan qirq kun yo‘l azobini tortgani kabi tashqi voqeaviy o‘xshashliklar bilan bir qatorda, Imperator haqidagi tasvirlardan Iso payg‘ambar siymosi shundoqqina yaqqol sezilib turadi. Masalan, ruhiy shifoxona hovlisidagi qari eman daraxti tagiga kelib, Qiyomat kuni haqida Xudo bilan suhbat qilishi, vafotidan bir-ikki kun avval karton qog‘ozga yozgan yozuvlarida Xudoga iltijo qilishi, Muqaddas inson yostig‘i ostida qoldirib ketgan Muqaddas kitobdagi so‘zlarni xalqqa yetkazishni o‘zining burchi deb bilishi shular jumlasidandir. Mana shularning barchasidan Iisus Xristosning obrazi keng yoritiladi. Men Chingiz Aytmatovning “Qiyomat” romani nashr etilganda Iisus Xristosning mavzusi Aytmatovda va jahon adabiyotida qanday tasvirlangan, ularning bir-biridan farqi va umumiy jihatlari, Aytmatovning bu mavzuga murojaat qilishining asosiy maqsadi, shu bilan birga Aytmatov ulardan farqli ravishda nima demoqchi bo‘lgani haqida keng tadqiqot yozgan edim. Shuningdek, Matfey, Luka, Ioan, Mark injildagi bayonlari bilan ham qiyoslaganman. Sulton Rayevning ko‘ringan-ko‘rinmagan, bilingan-bilinmagan Iso payg‘ambarda ham ko‘p sonli falsafiy fikrlar mujassam etilgan.

Romanning “Imperator” deb atalgan qismida uning qanday qilib “imperator” bo‘lgani haqida so‘z yuritiladi. U o‘zining o‘ngi yoki tushi ekanini ajrata olmagan “qop-qora” zulmatda qiynalib yotib, bir mahalda imperator bo‘lganini eslaydi. Toj kiyish marosimida “tor toji boshini tilib yuborsa ham chidagan holda imperatorning tantanali so‘zini oxirigacha yetkazib, oyoq ostida yiqilgan xalqni jannatning eng oliy darajasiga olib borishga va‘da bergan” [8; 80].

Postmodernizm estetikasiga ko‘ra ironiya bilan tasvirlangan “toj kiyish” marosimi ma‘lum darajada Bibliyadagi Iisusning tikanli tojisini eslatadi. Shuningdek, tarixdan ma‘lumki, Rim papasiga toj kiydirish marosimi asrlar davomida bajarilib kelgan. O‘z davrida diniy rahbarlarning nufuzi nihoyatda yuqori bo‘lib, imperator va qirollar ularning duosi bilan taxtga o‘tirib, toj kiyganliklari romandagi voqealardan tashqari esga tushadi. “Toj”ga to‘xtalib o‘tayotganimning sababi,

S.Rayev postmodern yozuvchilarining soʻz oʻyini uslubi bilan bir narsaning chetini ochib qoʻyib, yana kitobxonlarni oʻsha oʻydan chalgʻitish orqali “imperator” tushunchasi bilan dindand ataylab “aralashtirib”, jamiyat hayotidagi dinning roli, oʻrni va tarixiy missiyasi haqida soʻz boshlayapti degan fikrga bogʻliq.

Roman strukturaviy jihatdan juda puxta oʻylangan boʻlib, qahramonlar ham ortiqcha yoki kamchiliklarsiz asosli ravishda tanlab olingan. Turli davrlarning yirik vakillarini qahramon sifatida kiritish orqali asar voqealarining, undan kelib chiqadigan gʻoyaviy-estetik mazmunining zamon va makon koʻlamini kengaytirgan.

Imperator – romandagi markaziy qahramon. U – jamiyatning maʼnaviy yoʻnalishi, muhiti uchun madaniyat, ilm kabi taʼsiri kuchli bir yoʻnalishning vakili. Iskandar Zulqarnayn bilan Chingizxon – davlat hokimiyatining, siyosatning vakillari. Ulardan biri Gʻarbdan Sharqqa yurish qilib, butun dunyoni zabt etmoqchi boʻlsa, ikkinchisi Sharqdan Gʻarbga yurish qilib, butun dunyoni boʻysundiraman deganlar. Ikkalasi ham oʻzlarini Xudo deb bilib, Xudo bilan tenglashishni istaganlar. Necha minglab askarning, necha minglab xalqlarning qonini daryo suvidek oqizib, erishgan gʻalabalari aslida magʻlubiyatga teng boʻlgan. Lir bilan Tais Afinskaya esa, aslida insoniyat jamiyatining boshlanishi, hayot tayanchi boʻlish missiyasi bilan yaratilgan erkak va ayol zotining buzilgan namunasi. Lir erkak zotining gunohkor, buzuc tabiati namunasi koʻrsatkich timsoli boʻlsa, Tais Afinskaya – ayol zotining gunohkorliklari va nuqsonlarining koʻrsatkich timsoli. Qoʻzichoq bilan Kleopatra – hayot yoʻlini boshlash arafasida turgan yoshlar insonlar. Bir soʻz bilan aytganda, ularning har biri umumlashtirilgan obraz – modellar.

Tarixiy shaxs boʻlgan Chingizxon obrazi haqida bundan ancha yillar avval “Chingizxon bugun kerakmi?” degan maqola yozib, Yan, Kalashnikov, Aytmatov, Kekilboev, Shaxanov ijodiga murojaat qilgan edim. “Janjaza”da Rayev ham tarixiy Chingizxonga murojaat qilmoqda, u ham Chingizxonning oʻlimi haqidagi afsonalardan biriga murojaat etadi. Uning oʻlimiga Tangut xonining xotinidan (A.Kekilboyev talqinida) yoki Tangut xonining qizining S. Rayev talqini boʻyicha oʻlimga sababchi boʻlgan Chingizxon, uning vasiyatiga oid badiiy tasvirlarda umumiyliklar, parallel holatlar mavjud boʻlsa-da, har bir yozuvchi qiziqarli afsonalarga turlicha maqsadda murojaat qilganini koʻrish mumkin.

Tarixiy Chingizxon bilan ikkinchi “soxta”, “telba” deb atalgan Chingizxonni qanday maqsadda bogʻlayotgani haqidagi savol darhol oʻquvchida tugʻiladi. Menimcha, tarixiy shaxsning maʼnaviy-axloqiy xulqi oradan qancha zamon, qancha makon oʻtsa ham, muayyan bir davrda yana takrorlanar ekan.

Dunyo oʻzgarib, ong buzilib, hech bir qadriyat qadrlanmay qolgan paytda tarixiy shaxslarning yaxshi tomonlarini, dunyoqarashlarini olish oʻrniga salbiy tomonlariga ogʻib ketish qonuniyatga oʻxshaydi. “Telba Chingizxon” deb atash orqali S.Rayev tarixiy shaxs Chingizxonning avlodlari, keyingi avlodlar tarixiy yukni koʻtarish oʻrniga hayot-mamotning botqogʻiga, insoniy ojizlikning tubiga, mayda manfaat va pastkashlikka botib, insoniyat kelajagi boshi berk koʻchaga kirib borayotganini podtekst orqali ifodalaydi. Xudoni tan olmasa, ruhni hurmat qilmasa, hayotni qadrlamas, odamlar orasidan ishonch yoʻqolsa, aldasa, yolgʻon gapirsa, zoʻravonlik qilsa, hayot maqsadining mazmuni yoʻqolmaydimi!

Endi oʻsha har biri turli davrning vakili boʻlgan, oʻz davrining kuchli insoniy belgilarining ijobiy va salbiy jihatlarini oʻzida mujassam etgan, oʻsha oʻzi yashagan davrining timsoli boʻlgan Iskandar Zulqarnayn, Chingizxon, Kleopatra, Tais Afinskaya kabi tarixiy shaxslarni muallif qanday qilib bir “joʻra”ning qahramonlari qilib birlashtirdi degan masalaga qisqacha toʻxtalib oʻtaylik.

Aslida romanning real qahramonlari oʻsha tarixiy shaxslarning oʻzlari emas, balki ularning nomi bilan atalgan ruhiy kasalxona bemorlari. Ular insoniy oʻzligini yoʻqotib, psixik jihatdan

shaxsiyati ikkiga ajralgan (razdvoenie lichnosti), shizofreniyaga chalingan ruhiy bemorlardir. Tarixiy prototiplarning gunohiga ko'ra ularning ruhi jazo tortib, biridan-biriga o'tib boraverib, oxir-oqibat ruhiy kasalxonaning aynan shu bemorlarining tanasidan o'rin olgan.

Telbalar, aqli zaiflar, ayniqsa ishonuvchan ovsar, sodda, beozor odamlar postmodernizm adabiyotida ko'p uchraydigan qahramonlardir. Sodda, ahmoq, telba obrazlari postmodernizm hayotga, madaniyatga, sivilizatsiyaga nisbatan skeptitsizmni, kinoyali, parodiyali munosabatni ifodalovchi sifatida qatnashadi. Postmodernistik dunyoqarashga pessimizm, umidsizlik, hayotiy hodisalarga ishonchsizlik xos bo'lgani sababli, dunyoning jiddiyligiga shubha tug'dirish, turli mashhurlik va qadr-qimmat deb hisoblangan narsalarni inkor etish uchun shizofreniyaga oid tasvirlar ko'p qo'llaniladi. Badiiy adabiyotlarda, badiiy filmlarda, tasviriy san'atda buyuk sarkarda, aqli, qobiliyati yuksak, do'stlikka sodiq, qo'li ochiq va boshqa yaxshi fazilatlariga urg'u berilgan obrazlarga nisbatan S.Rayevning Iskandari ham, Chingizxon ham nosog'lom ruhiyati orqali soxta shuhratni ko'zlagan bechora. Ularning erishgan g'alabasi mag'lubiyat bilan barobar, natijasi esa – nol. Minglab odamlarning hayotini qurbon qilib barpo etgan imperiyalari qumdan qurilgan qal'adek tezda quladi. Ko'p narsani jinsiy tabiatga bog'lash esa Freydizm ta'limotlaridan keyingi modernistik va postmodernistik adabiyotlarda modaga aylangan yechimlardan biri bo'lib qoldi. Zulqarnaynning tobora navbatma-navbat xalqlarni bosib olgan yurishlarining sababi haqida qurolli safdoshlariga aytganlari, Chingizxonning kirlangan dog'li oq qog'ozga qoldirgan so'nggi mak-tubida: "Shuni deb keldim, shuni deb ketdim" degan so'zlari, Kleopatroning hayotining so'nggi daqiqalarida faqat tana lazzatlari haqida ko'p o'ylaganligi kabi holatlar ko'pchilik kitobxonlarda tushunmovchilik tug'dirishi mumkin. Albatta, bunga nisbatan "qahramonni mana shunday rakursda berish ataylab ruhiy jihatdan aziyat chekkan qahramon orqali berilayapti-ku" degan muallifning asosli javobi ham tayyor bo'lsa kerak. Bundan tashqari, yozuvchi tarixdagi eng mashhur bosqinchi lashkarboshilar – Zulqarnayn va Chingizxonning aynan shunday tasvirlangan obrazi orqali inson "butun dunyoni zabt etaman, boshqaraman" degan qanchalik haddan tashqari ambitsiyaga ega bo'lmasin, baribir bandalik (insoniy) "qobig'idan" uzoqqa keta olmasligi, hech bir banda bandalik (insonlik) cheklangan imkoniyatidan oshib keta olmasligi haqidagi tushunchani berganligi yozuv-chining yutug'i sifatida ta'kidlashimiz mumkin.

"Janjaza" romani bo'yicha yuqorida qayd etilgan yutuqlar bilan bir qatorda, mening fikrimcha, ayrim yetarli darajada e'tibor qaratilmagan jihatlar ham mavjud. Masalan, Zulqarnayn va Chingizxonga xos tabiiy belgilarni ko'rsatgan dastlabki proobraz bilan so'nggi "reinkarnatsiyalangan" obraz o'rtasidagi parallellik aloqalari ancha sustroq. Bugungi zamonning "telba" Zulqarnayn va Chingizxon obrazlari yetarlicha ochilmagan, ular nega boshqa emas, aynan shu ismlarni olib qolganliklarining sababi faqat ismiga qofiyadosh prototipining tarjimai holidan eslash va reinkarnatsiya – ruhning boshqa tanaga o'tishi kabi hodisa bilangina chegaralanib qolgan kabi. Buni obrazlar o'rtasidagi o'zaro bahsli, tortishuvli dialoglari orqali kuchaytirish mumkin edi. Menimcha, Imperator bilan Qo'zichoq ham o'zaro bir-birini to'ldiruvchi, teranlashtiruvchi juft obrazlardir. Yuqorida aytib o'tilganidek, Imperator obrazining asosida Iisusning siymosi mavjud. Ya'ni, Imperator Muqaddas zaminga olib boraman, deb chekkan azob-uqibat qurbonligi orqali boshqalarni (Zulqarnayn, Chingizxon, Lir, Tais Afinskaya) tuzata olmagan bo'lsa ham, o'z gunohidan poklanish g'oyasini urug' sifatida Xudoning "yangi" qurbonlik qo'zisi bo'lgan Qo'zichoqning ruhiyatiga qoldirib ketdi. Bu yangi obrazlar (Imperator va Qo'zichoq) o'rtasida ochiq suhbat tarzidagi dialog bo'lmasa-da, o'zaro mehr bilan bog'langan "dialog" mavjud.

Romandagi ayrim bir kamchilikdek tuyulgan holatlar, balki bizning realist adabiyot estetikasi ta'sirida shakllanib qolgan odatimiz natijasida ko'rinayotgandir. Axir realist adabiyotda sabab-oqibat bog'lanishlari juda sinchkovlik bilan saqlanishi kerak emasmi.

Qanday sharoitda bo'lsin, Sultan Rayevning "Janjaza" romani XXI asrning zamon muammosini yoritgan, agar insonlar hushiga kelib, gunohlardan poklanishni o'ylamasalar, qiyomat uzoq emasligini yana bir bor eslatgan dolzarb romanlardan biri ekani shubhasiz.

Sulton Rayevning keyingi "To'fon" (2018) romanida avvalgi "Janjaza" romanida ko'tarilgan g'oyaviy-tematik mazmun davom ettiriladi [9; 300]. Bu mazmun – iymonga oid inqiroz masalasi; insoniyat jamiyatining tayanchini tashkil etuvchi din, ilm, madaniyat, davlat hokimiyati kabi hodisalar bilan iymonga oid qadriyatlar o'rtasidagi ziddiyatlarning keskinlashuvi. "Janjaza" romanida Muqaddas zaminga olib borib, gunohlaridan xalos qilaman degan Imperator yo'lda halok bo'lib, uning jasadini safdoshlari ketmas qasdi borday nafrat bilan xo'rlab, jin urganday quturib, oxir-oqibat o'zlari ham nobud bo'lib, qurt-qumursqaga yem bo'lishgan edi. Qo'zichoq bilan Kleopatra esa tuyachan qariya chol berib ketgan ikki ko'chatni ushlab, cheksiz bo'sh sahroda qolgan joyidan asar yakunlangan.

Qo'zichoqning iymon yo'lidagi harakati, qurbonligi ham insoniyat hayotiga hech qanday natija bermaganday... Shunday qilib, "To'fon" romanida insoniyat nasli 2199-yilda yana bir To'fon suviga duch keldi, deyiladi. Bu safargi to'fon suvini esa kun sayin, soat sayin rivojlangan ilm, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot keltirib chiqardi. Insoniyat ilm orqali oxir-oqibat o'ziga raqib bo'ladigan sun'iy odamlarni konveyrdan chiqarib ko'paytirib olgani haqida so'z yuritiladi romanda. Sun'iy odamlar, albatta, Xudoni tanishni istashmadi. "Xudo bor" degan odamlar ularning eng birinchi dushmanlariga aylandilar. Din jamiyatdan butunlay siqib chiqarildi. Davlatdagi so'nggi din odami Kxe sun'iy odamlarning Xudoni inkor etish harakatlarini tanqid qilgani uchun quvg'inga uchradi va oxir-oqibat bir vaqtlar Iso payg'ambar kabi xoch yog'ochga mixlanmoqchi bo'ldi. Aynan o'sha kuni to'fon suv kelib, faqatgina Kxe oilasi bilan birga kaftdek quruqlikka surilib omon qoladi. *"Yer qaymoqlagandan buyon suv to'fonda Yaratgan Nuhga najot berib, unga inson zotinigina emas, balki barcha jonivorlarni ham qutqarasan deb buyuk sinovni yuborgan. Endi mana bu oz sonli bir kichik oilaning ulkan ofatdan omon qolishi nimaga bog'liq ekanini hech kim, hech bir jon aytib bera olmas edi..."*

Mol terisi sig'magan qo'l kaftidek joyda boshpana qilib odam zotidan faqat to'rt kishi omon qoldi. Bular bir oila edi... Otasi – Kxe, onasi – Man, o'g'li – Etix, qizi – Duna... Buyuk to'fon ko'z oldidan ko'z qarog'ini olib, ko'chkiday yorilib o'tganini otasi Kxe ham, onasi Man ham faqat xira-xira eslashardi...Yurakni larzaga solgan, iztirob qoldirgan bu ofat hodisa haqiqiy falokat bo'ldi... .." [9;160]

Agar yozuvchi avvalgi "Janjaza" romanida "Bibliya"dagi Moiseyning yahudiy xalqini Misr asiridan olib chiqib, muqaddas Xanaan yurtiga yetaklab borgan 40 yillik safari haqidagi rivoyatni syujet namunasi sifatida olgan bo'lsa, "To'fon"da o'sha "Bibliya"dagi To'fon suvi haqidagi rivoyat yangi roman uchun syujet namunasi sifatida olingan.

To'fon suvi mavzusi islom, buddaviylik mifologiyasida ham uchraydi va dunyo xalqlariga qadimdan yaxshi tanish syujet hisoblanadi. Badiiy adabiyotda Nuhning o'zi bosh qahramon sifatida tasvirlangan proza va dramatik asarlar, dostonlar yozilgan, rangtasvir asarlari va badiiy filmlar yaratilgan. Lekin To'fon suvi mavzusi jahon badiiy san'atida qanchalik ko'p ishlangan bo'lishiga qaramay, Sultan Rayev bu mavzuni butunlay yangi rakursda, yangi yo'nalishda qo'llanib, o'ziga xos original yechimga ega qilgan.

Sun'iy odamlar, robotlar mavzusi ham bugungi kunning o'zgacha qiziqarli mavzularidan biri bo'lsa-da, badiiy ijodning ob'ekti sifatida olinib boshlaganiga ham ko'p bo'ldi. Bu yo'nalishda birinchi yodga olinadigan asar ingliz yozuvchisi Meri Shellining 1818-yilda nashrdan chiqqan ilmiy-badiiy fantastika janrida yozilgan "Frankenshteyn" yoki "Zamonaviy Prometey" romanidir. Unda ham sun'iy odam jamiyat tomonidan qabul qilinmagani uchun o'z yaratuvchisi – olim Fran-

kenshteyndan o'ch olib, uning ukasini, kelinini, otasini o'ldiradi va o'ziga mos tirik sun'iy ayol yaratib berishini talab qiladi. Bu talabi bajarilmagach, o'z yaratuvchisini o'ldiradi. Olim esa sun'iy ayolni yasashni boshlagan bo'lsa-da, uning oqibatini o'ylab, sun'iy odamlarning ko'payishiga yo'l qo'ymaslik uchun boshlagan ishini yo'q qiladi.

Yana bir ingliz yozuvchisi Oldos Xakslining 1932-yilda chop etilgan "G'aroyib dunyo" nomli antiutopik romani ham sun'iy odam mavzusiga bag'ishlangan. Romanda voqea 2540-yilda kechadi deb tasvirlanib, odamning tabiiy yo'l bilan tug'ilishi ular uchun ertakdek tuyuladi. Hozirgi kunning qadriyatlari: sevgi, din, yuksak san'at, fundamental fan, ilm va hokazo tushunchalarning ko'pi keraksiz tushuncha sifatida qo'llanilishdan chiqib, ularning o'rnini kundalik iste'mollar bilan almashilganligi haqida so'z yuritiladi.

Bu mavzu, shuningdek, Chingiz Aytmatovning "Kassandra tamg'asi" (1994) asarida ham ko'tarilgan emasmidi [1; 2; 3; 4; 5] Yuqoridagi ikki yozuvchining romanlari ilmiy-fantastika janrida yozilgan bo'lsa, Ch. Aytmatov esa sun'iy odam – iksrod mavzusini dastlabkilardan bo'lib bugungi kunning dolzarb muammosi, jamiyatga xavf tug'diruvchi hodisa sifatida realizm asosida yoritib berdi. Umuman olganda, Aytmatovning sermahsul ijodiy ta'sirining "izlarini" Sulton Rayevning ilk "Quyosh tutgan bola" qissalaridan tortib to so'nggi romanlarigacha kuzatish mumkin. "To'fon" romanini voqeaviy jihatdan ma'lum darajada "Kassandra tamg'asi" romanining yangicha davomi sifatida qarash mumkin. "Kassandra tamg'asi"da davlat rahbariyatining maxsus topshirig'i bilan olim-genetik Andrey Krilsov sho'ro mafkurasining sadoqatli askari bo'lib xizmat qiluvchi "iksrod" odamlarni yaratish loyihasi ustida ishlay boshlaydi. O'sha paytda Runa Lopatina ismli asira ayol hayoti uchun xavf tug'ilishiga qaramay, atayin kelib, Krilsovga: "Odamlar tabiat va Yaratuvchi buyurganidek ko'payishadimi yoki Shayton aytganidek bo'lishi kerakmi?" – degan savolni qo'yib, uni o'ylashga chorlaydi. Shu orada esa Qayta qurish boshlanib, loyiha to'xtatiladi.

Lekin, afsuski, "iksrodlar"ning dastlabkilari tug'ilishga ulgurib qolgan edi. Keyinchalik o'zining "Shaytonlik ishi" tufayli vijdonan tinchlik topmay qiynalgan Andrey Krilsov "hammasidan, hammasidan yiroqqa ketish" qaroriga keladi va Gorbachyovda bo'lib, insoniyat naslining geniga kosmik darajada kuzatuv o'tkazish uchun orbital stansiyaga yo'l oladi hamda inson embrionining refleksiya-sining Kassandra belgisini topadi.

Sulton Rayev ham "To'fon" romanini boshlarkan, yer yuzidagi insoniyat hayotiga "kosmik balandlikdan" nazar tashlaydi. *"San-sanoqsiz yulduzlar ignaning uchidek har-har joydan "yilt" etib yonib, bir yonadi-da yana zumda "bulp" etib o'chib qoladi. Odam bosh terisini shilib olgandek yer shari uzoq-uzoqlarda tegirmon toshiday charh aylanadi... Ana o'shami kosmik cheksizlikda terisi shilib tashlangandek yer olamining miya ildizlari tashqariga chiqib, tugilgan mushtday aylangani aylangan... Dunyoning qoq tepasidan qaraganda, xol bosimdek yer, ulkan kosmik soyabonda sanoqsiz olamning bir nuqtasiga aylanib turdi... Ana shu nuqtada milliardlab xalq, milliardlab taqdir yashab yotardi. O', o'sha-o'shanday bo'g'ilib yotgan dunyoxabar ulkan quruqlikda zamon bilan makon oralig'idagi bir bo'lak vaqt o'tib yotar edi... allaqancha takrorlangan vaqt bo'lagi o'tayotibdi"...*[9;180]

"Kosmik balandlikdan nazar tashlash", albatta, bu shunchakigina Aytmatovga "o'xshash" harakatidan kelib chiqqan narsa emas. Bu romanda olingan mavzuning ko'lamidan, umuminsoniy masalaga, shunga teng epik ohang berishning tabiiy zaruratidan kelib chiqqan narsa.

Romanda bosh qahramon Kxening xotiralari orqali "Bibliya"dagi Noyning qissasi to'liq bayon etiladi. Ko'pchilikka yaxshi ma'lum bo'lgan Noyning voqeasini eslatishdagi maqsad, Yaratganning Noyga aytgan: *"Bundan buyon yer yuzidagining hammasini yo'q qiladigan to'fon suv bo'lmaydi!"* degan gapi nima bo'ldi? Yaratuvchi aytgan so'zidan qaytdimi? Yoki chegarasiga yetib, gunoh va buzqlikka botib ketgan inson hayoti, odam bolasining niyati shu to'fonga olib keldimi? yer

silkinib, tubi yorildimi?” Kxe shu savollar ustida ko‘p o‘ylab bosh qotiradi, ammo javob topolmaydi. Aslida S.Rayev Kxe orqali bu savolni kitobxonlariga bermoqda, ularni o‘ylashga chorlamoqda. Qanchadan-qancha millionlab ishlab chiqarish korxonalarining chiqindi qoldiqlari yer tagiga ketmoqda, zararli gazlari havoga ko‘tarilmoqda. Kundalik hayotda qancha zararli kimyoviy sintetik moddalar qo‘llanmoqda. Atrof-muhit, tabiat holatining – moddiy olamning buzilishi – ekologiya muammosining bir tomoni. Ikkinchi tomoni esa – inson, inson tabiati. Inson tabiatiga ham beqiyos “hujumlar” qilinmoqda. Ilm-fan, texnika rivojlangan sari inson aql-idrokiga bo‘lgan hujum ham shunchalik kuchli bo‘layotganini kundalik hayotimizda ko‘rib, bilib, guvoh bo‘lib turibmiz. Buning eng yuqori nuqtasi sun‘iy odam, klon, iksrod, Xudo o‘ziga o‘xshatib insonni yaratgan deganidek, odamlar ham o‘z qiyofasiga o‘xshatib, hattoki o‘zidan ham ortiq sabrli, o‘zidan ham dono qilib yaratilgan odam-robotlar bo‘ladi, o‘xshab qoldi. Romanda ikkinchi to‘fon suvini esa sun‘iy odamlarning odamgarchiliksiz zo‘ravon ishlariga nisbatan bo‘lganligini ko‘ramiz. Agar oilaviy institut tobora yemirilib, odamlar farzandni boqish, tarbiyalash mashaqqatidan qochib, kelajagini sun‘iy odamlarga topshirib qo‘yadigan bo‘lsa, oxir-oqibat to‘fon bilanmi yoki boshqa yo‘l bilanmi, insoniyat jamiyati o‘z-o‘zidan qirilib yo‘q bo‘lishi aniq. Shuning uchun ham “Janjaza” romanining eng so‘ngida tuya minib yurgan qariya: “Ko‘chatlarni bugun o‘tqazish kerak. Ertaga oxir zamon bo‘ladi”, – deb aytgandek, insonlar kelajak zamonning har qanday kataklizmlaridan cho‘chimay, qo‘rqmay avlod qoldirishi shart. Aytmatov ham romanida kassandra-embrionlardan tezroq qutulishga shoshilmay, balki uning oldini olib, insoniy sharoit yaratishga intilish kerakligini aytadi va qahramoni Filofey Kassandra belgisi haqida: “u avloddan-avlodga yig‘ilib borib, bizning o‘zimizda jamlanib qolgan yovuzlik va razillik haqida ogohlantirayotgan kassandra-embrionning reaksiyasi – javobi”, – degan.

“Kassandra tamg‘asi” bilan “To‘fon” romanida qo‘yilgan muammolarning asosi bir. Lekin masala qo‘yilgan sharoit va uni hal etish yo‘llari ikki boshqa. “To‘fon”da “sun‘iylashtirish” chegarasiga yetib, insoniyat qadriyatlari deyarli yo‘qolib ketgan, Kxe kabi faqat bir-ikki tabiiy inson qolgan. Shunday sharoitda, an‘anaviy insoniyat jamiyatini to‘fon suv “olib ketgandan” keyin, qaytadan insonparvar jamiyat qurish mumkinmi degan savol qo‘yiladi. Javob esa achinarli. Muallif buni Kxe bilan Manning o‘g‘li Etix va qizi Dunani tarbiyasining misolida ko‘rsatadi. Ma‘lum bo‘lishicha, tarbiyali avlodni shakllantirish uchun jamiyatning asl asosi, qadriyatlari, ko‘rkam merosi, ko‘rgazmali va ibratli namunalarning saqlanishi shart ekan. Kxe qancha urinmasin, tarbiya sifatida voqea va nasihatlarni gapirmasin, bolalar bunday narsani ko‘rmaganlari, sezmaganlari uchun so‘z shunchaki bo‘sh gap bo‘lib qoladi, tarbiya umuman singmaydi. Oxirida faqat tananing talabidan boshqa narsani qadrlamaydigan bir odam-hayvon bo‘lib ulg‘ayishadi. Ikki aka-ukaning orasida “jimjiloq” boshidek ikki shoxi bor bola tug‘iladi.

Ikkinchi tomondan, Kxe o‘g‘lim deb bilib tutinib kelgan Etix aslida sun‘iy embriondan yaralgan sun‘iy bola edi. U xotini Man Kxega turmushga chiqqanida ergashtirib kelgan farzandi bo‘lgan. Man esa bolasining asl naslini Kxedan yashirib aytmagan. Sun‘iy inson bo‘lganidan keyin uning genida ajdodlardan o‘tib kelgan asrlar davomida jamlangan hayotiy tajriba, vijdon va iymoniy tuyg‘ular mavjud emas edi. U ildizi yo‘q o‘simlikka o‘xshardi. Sun‘iy odamlarning “yaratuvchisi” professor Yan o‘lim oldida do‘sti Kxega yozgan maktubida: “Men yaratgan odamlar ko‘kragi bo‘sh, badani kovak, iymonsiz va savobsiz odamlar bo‘lib chiqdi. Insonning o‘zini yaratsam ham, uning iymonini, ichki dunyosini yarata olmadim. Kechir!...” – deb o‘z kamchiligini tan oladi. Kxening tarbiyalashlari samarasizligining yana bir sababi ham shunga bog‘liq edi.

Natijada “ko‘kragi bo‘sh”, iymonsiz o‘g‘il onasi Man bilan otasi Kxeni halokatga olib keldi. Ularning “inson tarbiyalaymiz” degan orzularini chippakka chiqardi. Oxir-oqibat umid bo‘lgan orolchani ham to‘fon yuvib ketdi.

Shunday qilib, Sultan Rayev romanini alamli umidsizlik bilan yakunlaydi. Avval ham adabiyotda yorqin g'oyalarni olib yurgan qahramonlarning o'limi bilan yakunlagan holatlar bo'lgan. "Oq kemada" Bola suvga oqib ketganda, muallif: "Bir chaqmoqdek yarq etib, birdan o'chib o'tding. Chaqmoqni Ko'k Tangri chaqar. Ko'k – abadiy" – deb, hayotning va vijdon-iymonning abadiyligiga bo'lgan ishonchga qanoat hosil qilgan edi. Filofey Robert Bork qurbon bo'lganda esa Entoni Yunter o'zini ularning shogirdi sifatida bilib, ularning g'oyasini xalqqa yetkazishga bel bog'lagan. Ha, o'sha paytda insoniyat aqlining progressivligiga, hayotning abadiyligiga bo'lgan ishonch hali mustahkam edi. Afsuski, bugungi kunda ilm-fan va texnika hukmronligi ortib borayotgani, axborot kengayayotgani sari negadir insoniyatning uzoq kelajagiga bo'lgan ishonchi aksincha pasayib borayotgandek. Mana shunday ijtimoiy va psixologik muhit yozilishiga turtki va sababchi bo'lgan Sultan Rayevning "To'fon" roman-pritchasining yakunida insonlarga nisbatan: "O'zingga kel, insoniyat, qiyomat, oxir zamon Yaratgandan emas, o'zingizlardan. Yaratuvchi va tabiat qonunini hurmat qilmaslik nima oqibatga olib kelishini ko'rib qo'yinglar!" – deganday ogohlantirish beriladi.

Tarjimon: Mahbuba Temirova

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Айтматов Чингиз. Чыгармалар жыйнагы. 1 том. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 521 б.
2. Айтматов Чингиз. Чыгармалар жыйнагы. 2 том. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 593 б.
3. Айтматов Чингиз. Чыгармалар жыйнагы. 3 том. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 519 б.
4. Айтматов Чингиз. Чыгармалар жыйнагы. 4 том. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 519 б.
5. Айтматов Чингиз. Чыгармалар жыйнагы. 5 том. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 582 б.
6. Раев Султан. Чаң жол: Аңгемелер. – Фрунзе: Мектеп, 1987. – 40 б.
7. Раев Султан. Күн кармаган бала: Повесть жана аңгемелер. Фрунзе: Адабият, 1990. – 152 б.
8. Раев Султан. Жанжаза. – Бишкек, 2018
9. Раев Султан. Топон. – Бишкек: Турар, 2018. – 300 б.
10. Раев Султан: Танланган асарлар. – Тошкент: Адабиёт, 2022. – 400 б.

